

УДК 94(477)«1939/1945»

Сергій Шумило

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРУЮЧИХ У РЯТУВАННІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВІД ГОЛОКОСТУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ¹

DOI: 10.58407/litopis.230505

© С. Шумило, 2023. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Мета дослідження – розглянути роль та участь православного духовенства і віруючих у рятуванні єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни, осмислити трагедію Бабиного Яру задля увічнення пам'яті жертв Голокосту та «праведників народів світу» в Україні. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів** дослідження. **Наукова новизна.** Проаналізовано свідчення та статистику щодо участі православного духовенства і віруючих у рятуванні єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни. Наголошено, що рятування й переховування українцями євреїв під час німецької окупації, без перебільшення, – жертвний та героїчний подвиг, адже за розпорядженнями окупаційної влади до нього загрожувала страта не тільки тим, хто це робив, але й усім членам їхніх родин. Наведено приклади, як порятунок євреїв українцями являв собою не просто вчинки окремих громадян-одинаків, а цілих груп людей, зокрема односельців. Звернено увагу на те, що реальна кількість українців, які рятували євреїв від Голокосту, насправді більша в рази, аніж встановлено за офіційними даними Яд Вашем. **Відзначено**, що відомо не менше 1436 мешканців різних регіонів України, які як «праведники народів світу» офіційно віднесені до інших країн. Отже, якщо до офіційної цифри 2673 українських праведників додати ще 1436 мешканців різних регіонів України за списками інших країн, то разом матимемо не менше 4109 визнаних Праведників. Наголошено, що в багатьох таких випадках важливу роль відігравали саме релігійні переконання рятувальників. Цей аспект досі лишається найменш вивченим. Проте, є підстави вважати, що саме релігійні почуття та переконання багатьох українських Праведників були ключовими при їхньому виборі і вчинку. **Привернено увагу** до проблеми, що за браком джерел та безповоротною втратою самих очевидців нині вкрай складно визначити внутрішні мотиви релігійної свідомості, які вплинули на подвиг українських рятувальників, як і імена багатьох, що й далі лишаються невідомими. Відзначається, що ретельних та систематичних досліджень щодо ролі православного духовенства та віруючих у порятунку єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни не проводилося. **Наголошено** на потребі продовження пошуків і досліджень, які допоможуть відкрити нові імена та подвиги українських «праведників».

Ключові слова: Голокост, Бабин Яр, Друга світова війна, Яд Вашем, Україна, Праведники народів світу.

29 вересня в Україні щороку вшановується пам'ять однієї з найтрагічніших сторінок в нашій історії – роковин трагедії Бабиного Яру в Києві. Це місце є символом жакливіх злочинів нацистського окупаційного режиму проти єврейського, українського та інших народів і водночас священним місцем пам'яті для всіх нас. Протягом 1941–1943 рр. тут були розстріляні понад 100 тисяч осіб.

У Бабиному Яру загинули члени українського та радянського підпілля, діячі українського національного руху, радянські військовополонені, партизани та душевнохворі, ба-

¹ Доповідь виголошено на науковому круглому столі «Роль православного духовенства та віруючих у порятунку єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни», який відбувся у Києві 28 вересня 2021 р. з нагоди 80-х роковин трагедії Бабиного Яру.

гато було вбито ромів. Та найбільше тут постраждали наші співгромадяни єврейської національності. Їхнє переслідування нацистським режимом носило характер тотального винищення за етнічною ознакою, що, без сумніву, відповідає ознакам Голокосту. Тільки за два дні (29–30 вересня 1941 р.) нацистами було розстріляно в Бабиному Яру близько 34 тисяч євреїв². Протягом наступних кількох років тут продовжувалися вбивства десятків тисяч євреїв та інших національностей. Тому Бабин Яр – це спільне місце трагедії та пам'яті як єврейського народу, так і українського, ромського і багатьох інших. Серед іншого, німцями тут були розстріляні навіть православні священники.

Митрополит Миколай (Ярушевич), як член Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, одним із перших брав участь в огляді Києва після його звільнення в листопаді 1943 р. У доповідній записці він докладно описав трагедію Бабиного Яру та інших місць масових розстрілів окупантів в місті євреїв та інших національностей.

Згідно зі свідченнями митрополита Миколая, у Бабиному Яру «було закопано понад 100 тисяч вбитих людей»; а «в протитанковому рові, неподалік від цих ярів – ще близько 25 тисяч чоловік»³. Поруч з Бабиним Яром містився т. зв. «Сирецький табір» для радянських військовополонених і концентраційний табір для цивільного населення, де також відбувалися масові страти людей різних національностей. На території Київської психіатричної лікарні вбито ще понад 800 осіб душевнохворих. Крім того, «на березі Дніпра, за Лаврською стіною, біля колодязів преподобних Антонія і Феодосія розміщувався табір для євреїв, де було ув'язнено близько 500 працездатних євреїв», які також були вбиті нацистами⁴.

Серед іншого, як наголошує Ярушевич, окрім єврейського населення, «першими жертвами німецького насильства серед церковників Києва» стали настоятель церкви на Байковому кладовищі протоієрей Павло Остренський та настоятель Микільсько-Набережної церкви архімандрит Олександр (Вишняков), яких було розстріляно німцями за нез'ясованих обставин у листопаді 1941 р.⁵ Їхні тіла закопали разом з іншими жертвами масових розправ у Бабиному Яру. Цей факт навіть знайшов відображення у знаменитому творі Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ»⁶. Серед жертв Бабиного Яру також згадується ім'я православної схимонахині Есфірь, більш точні відомості про яку, на жаль, не вдалося з'ясувати.

Згідно зі свідченнями митрополита Миколая (Ярушевича), серед жертв нацистів в окупованому Києві були також померлі від побоїв при насильницькому вигнанні з Києво-Печерської лаври ігумен Іринарх (Кондаркін) та монах Аркадій. Також німцями були вбиті столітня схимонахиня Серафима (Голубенкова) зі своєю послушницею Олександрою⁷. Чимало постраждалих від нацистського режиму серед православного духовенства було і в інших регіонах окупованої України.

Жахи війни, окупації та репресивних дій нацистського режиму серед населення оголили різні сторони людської природи. Були й такі, що з різних причин допомагали окупантам вишукувати євреїв та інших «ворогів Райху». Ці вчинки одноznaczно підлягають осуду. Проте було й чимало випадків, коли наші співвітчизники, ризикуючи власним життям та життям своїх рідних і близьких, рятували від неминучої смерті єврейські родини, перемовуючи їх у себе в домівках, надаючи їм підроблені документи, свідчення про хрещення й тому подібне. Таких історій в Україні – тисячі, і вони є предметом нашої національної гордості. На жаль, більшість із них документально не зафіксовані – вони й досі лишаються невідомими.

Для прикладу можна навести одне зі свідчень про подвиг православного священника Ігнатія Грогуля, який проживав у селі Великі Загірці на околиці Дубна на Рівненщині. Із ним жили дружина Варвара та діти Степан і Євгенія. У 1942 р. ця родина врятувала доньку Ар'є-Лейба Якіра, таємно вивівши її з гетто та сховавши в себе вдома. Ось як згадувала у квітні 1991 р. про подвиг о. Ігнатія та його родини врятована ними єврейська дівчинка Мір'ям Якіра (у заміжжі Друх):

«Якось батько сказав, що дістав для мене документ – тепер моє ім'я Маруся, а не Манечка... Мене відвели в ліс, де мене чекала молоденька селяночка, яка довго вела мене

² Dempsey Patrick. Babi-Yar: a jewish catastrophe. P. A. Draigh (Publishing), 2005. P. 152.

³ Миколай (Ярушевич), митрополит. Київ. Журнал Московской патриархии. 1943. № 4. Декабрь. С. 20–21.

⁴ Там само. С. 22.

⁵ Там само. С. 22–23.

⁶ «...расстрел дьякона Набережно-Никольской церкви в Киеве, да не единицы случаев таких» (Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956: Опыт художественного исследования. Т. 3. Азбука веры. URL: <https://azbyka.ru/fiction/archipelag-gulag-tom-3-aleksandr-solzhenicyn/>).

⁷ Миколай (Ярушевич), митрополит. Київ. С. 22; Копылова О.Н. Ущерб, причиненный Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны (по материалам Государственного архива РФ). Государственный архив РФ. Официальный сайт. URL: <https://statearchive.ru/1177>.

кудись по лісовій стежці. Біля виходу з лісу вона залишила мене, і я продовжила шлях одна. Я дісталася до поля, на іншому кінці якого, на пагорбі, побачила хати з похилими дахами... Я зайшла до хати, на яку мені вказали, і там побачила батюшку ... У цій хаті я й залишилася...

Я добре пам'ятаю, як одного разу голосно загавкав собака і мене попередили, що йдуть німці. Я встигла забігти до іншої кімнати і залізти під ліжко, покрите ковдрою з козячої вовни, яка звисала майже до підлоги. А німці вже були в кімнаті. Я тихо лежала й чула їхні кроки і голоси, бачила їх чорні чоботи. Вони покрутилися, пошукали й пішли, але страх не пішов з наших сердець...

І от раптом в село прибули машини з німецькими солдатами. Вони розквартирувалися по хатах, і у нас теж. Вони виглядали втомленими і пошарпаними. Вимагали у нас їжу, багато їжі. Я накривала для них на стіл, подавала та прибирала за ними. Тільки я їх розуміла – їх мова схожа на їдиш. Вони намагалися заговорити зі мною, але я не реагувала, як ніби не розумію. Одного разу я почула, як один німець каже іншому, що він по моїх очах бачить, що я їх розумію, що, напевно, я єврейка.

Батюшка та його сім'я дуже злякалися й вирішили втекти з села. З настанням вечора ми поспішили до лісу... Німці нас помітили і стали стріляти. Ми бігли в бік лісу, а кулі свистіли над нашими головами. Мені було важко бігти, і вони тягли мене. Я не пам'ятаю, як довго ми ховалися в лісі, здається, кілька днів. У нас було мало їжі, але я не відчувала голоду. Ми повернулися в село вже після відходу німців. Господарство було розорене, двері будинку, свинарника і стайні – все навстіж. Ані свиней, ані інших тварин не було...»⁸

Це лише один із прикладів жертвовного служіння українського православного духовенства, яке, ризикуючи власним життям, рятувало євреїв від Голокосту.

Можна згадати й іншого українського праведника – настоятеля Покровської церкви у м. Каховка на Херсонщині протоієрея Савелія Цибульського (Цибульникова). До війни він зазнав репресій за релігійні переконання від радянського режиму. З приходом німців, коли у вересні 1941 р. у місті почалося масове винищення євреїв, він охрестив багатьох єврейських дітей, рятуючи їх від смерті⁹. Проте з поверненням радянської влади знову був ув'язнений, із 1944 по 1954 рр. відбував покарання у Карагандинському концтаборі¹⁰. Там він продовжував нелегально служити та хрестити ув'язнених. Після звільнення прийняв чернечий постриг з ім'ям Сергій і жив при Успенському монастирі в Одесі, де й помер 1964 р. в сані архимандрита¹¹.

Обидва ці священники визнані Праведниками народів світу.

З ініціативи Меморіального комплексу Катастрофи та героїзму єврейського народу «Яд Вашем» в Ізраїлі надається почесне звання «Праведник народів світу» тим, хто в роки Другої світової війни рятував євреїв. Діє відповідна Комісія, до складу якої входять відомі ізраїльські юристи, історики, а також представники уцілілих під час Голокосту євреїв. По різних країнах збираються численні свідчення та документи про жертвовний подвиг цих людей.

На жаль, у СРСР на тему Голокосту тривалий час було накладено ідеологічне «табу». Через це подвиг наших співвітчизників, які рятували євреїв у роки Другої світової війни, замовчувався. Не здійснювалися й пошуки та збирання свідчень серед іще живих тоді очевидців. Наданням співгромадянам з капіталістичного Ізраїлю звання «Праведник народів світу» всіляко перешкоджали по лінії КПРС та КДБ. Повноцінне здійснення такої роботи в Україні стало можливим лише після розпаду СРСР та проголошення державної незалежності. Проте тепер на заваді став той факт, що чимало свідків тих подій до цього часу вже не дожили¹².

За офіційними даними Яд Вашем, станом на 1 січня 2021 р. в Україні звання «Праведник народів світу» надане 2673 громадянам¹³. Офіційно Україна посідає четверте місце серед країн світу за кількістю визнаних «Праведників народів світу». Перше місце посідає Польща (7177), друге – Голландія (5910), третє – Франція (4150).

⁸ Воспоминания Мирьям Друк (урожденной Якира), апрель 1991. *Яд Вашем*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukht-testimony.html>.

⁹ Яблонська А. Свято-Покровська церква у Каховці (кінець XVIII – поч. XXI ст.). За матеріалами архівних дже-рел. *Південний архів. Історичні науки*. 2006. Вип. XXII. С. 205–206.

¹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. 3727. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 61–62.

¹¹ Яблонська А. Свято-Покровська церква у Каховці... С. 206.

¹² Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Щупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 10–11.

¹³ Ukraine. Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2020. *Яд Вашем*. URL: <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/ukraine.pdf>.

Водночас, реальна кількість українців, які рятували євреїв від Голокосту, насправді більша в рази. Як наголошується на офіційному сайті Яд Вашем, офіційно оголошена «кількість Праведників в тій чи іншій країні не обов'язково свідчить про фактичну кількість історій порятунку, а лише відображає випадки, про які відомо Яд Вашем»¹⁴. Якщо збирання таких свідчень у Франції чи Голландії триває з 1960-х рр., тобто від часу створення Яд Вашем, то в Україні, як уже зазначалося, повноцінно така робота стала проводитися лише після 1991 р., що відповідно позначилося на кількості визнаних «Праведників» в Україні.

Варто також додати, що через те, що до, під час та після Другої світової війни територія України була поділена між іншими сусідніми державами, чимало уродженців українських земель віднесені до «Праведників народів світу» за списками інших країн, зокрема Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії та Росії. Принаймні, відомо не менше 1436 мешканців різних регіонів України, які як «Праведники» офіційно належать до інших країн¹⁵.

Отже, якщо до офіційної цифри 2673 українських Праведників додати ще 1436 мешканців різних регіонів України за списками інших країн, то разом матимемо не менше 4109 визнаних Праведників.

Варто наголосити, що рятування й переховування євреїв під час німецької окупації – це без перебільшення був жертвний та героїчний подвиг. Адже за це, за розпорядженнями окупаційної влади, загрожувала страта не тільки тим, хто це робив, але й усім членам їхніх родин. Багато українців заплатили за такі вчинки власним життям. Так, відомо чимало фактів розстрілів українців за переховування євреїв на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині, Полтавщині¹⁶.

Нерідко приклади порятунку євреїв українцями були не просто вчинками окремих громадян-одинаків, а цілих груп людей, зокрема односельців. Так, у деяких українських селах місцеві жителі зуміли укрити всіх євреїв: у селі Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, а й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; у селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. За висновками єврейських дослідників, «їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села»¹⁷.

У якості прикладу наведемо ще один випадок, як на Житомирщині, керуючись християнськими переконаннями, українська родина Волинець врятувала родину майбутнього відомого юдейського діяча.

«Моя мати була підлітком, коли знищили всю її велику родину, – ділиться спогадами Головний Рабин об'єднання громад прогресивного іудаїзму Алекс Духовний. – Її батько був останнім рабином Ружина. Його вбили за два місяці до визволення цього єврейського містечка. Моя мати та її молодша сестра Броня вижили. Вижили, тому що їх врятувала українська родина Волинець, які зараз серед Праведників народів світу. Якби не ця українська родина, я б перед вами не стояв, бо моєї матері не було б»¹⁸.

Завдяки цій українській родині були врятовані Фаня, Єва та Євсей (Шика) Духовні, а також Броня Кравчинська (Духовна). У 1999 р. їхнім рятівникам – Василю Волинцю, Олександрі Волинець (Пархомюк), Катерині Волинець (Гладышко) і їх батькам Агафії та Федору Волинцям були присвоєні звання «Праведників народів світу»¹⁹. Василь Волинець доводиться дідом моєму другові, від якого я вперше колись і дізнався цю історію.

У багатьох таких випадках важливу роль відігравали саме релігійні переконання рятівників. У своєму жертвному подвигу, поєднаному з ризиком для власного життя, з порятунку гнаних та переслідуваних співгромадян єврейської національності чимало українців

¹⁴ Праведники народів мира. Статистика. *Яд Вашем*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>.

¹⁵ Праведники народів світу, які проживали на території України (за списками інших країн, за даними Яд Вашем, систематизовано Інститутом «Ткума»). *Пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни* / Уклад.: І. Шупак, З. Бондар, Є. Врадій, А. Дробович, Р. Євтушенко, І. Піскарьова). Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2021. С. 153–238.

¹⁶ Убили односельчан, притавших евреев. Акт. Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семеновка. *Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии* / Сост. Ф.Д. Свердлов; ред. И.А. Альтман. Москва: Научно-просветительский центр Холокост, 1996. С. 55; *Праведники народів світу*: Довідник. С. 12.

¹⁷ Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. Москва: Фонд «Холокост», 2002; *Пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни*. С. 17.

¹⁸ Праведники народів Світу. Український вимір. *Грінченко-інформ. Суспільно-політичне видання*. URL: <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/pravednyku-narodiv-svitu-ukrayinskyj-vymir/>.

¹⁹ Волинець Федор, Волинець Агафья і їх діти: Волинець Василь, Пархомюк (Волинець) Александра, Гладышко (Волинець) Катерина. *Яд Вашем: База даних Праведников народів мира стран бывшего СССР*. URL: <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=ru&itemId=4045138&ind=268>; Волинець Василь. *Портрети. Електронний банк даних про українців, які в роки Другої світової війни рятували життя євреїв* / Проект Національного музею історії України у Другій світовій війні. URL: <https://портрети.com.ua/pravedniki/render.php?lastname=Волинець%20Василь¶m=1>.

керувалися саме Євангельськими заповідями про милосердя, жертвовність і любов до ближнього. Цей аспект досі лишається найменш вивченим. Проте, є підстави говорити, що саме релігійні почуття та переконання багатьох українських Праведників були ключовими при їхньому виборі та вчинку. І тут дійсно можна говорити як про подвиг праведності, так і святості. Адже ми бачимо яскраві приклади, як віруючі християни свою віру підтверджували реальними вчинками, нерідко навіть ціною власного життя.

На жаль, за браком джерел та безповоротною втратою самих очевидців, дуже важко визначити ці внутрішні мотиви релігійної свідомості, які вплинули на подвиг рятівників.

Лише незначний відсоток свідчень однозначно підтверджує саме релігійну складову такого подвигу. Зокрема, встановлено, що не менше 65 українців, визнаних «Праведниками світу», були за віросповіданням православними християнами. Із них 9 – священники. Ще 45 праведників значаться просто як християни. Також було багато греко-католиків, римо-католиків, баптистів, адвентистів. Проте з більш як 70% українських «праведників» їх віросповідання, на жаль, невідоме²⁰. Тож можемо припустити, що кількість православних, греко-католиків та інших віруючих серед українських Праведників більша в рази. І це є темою окремого майбутнього дослідження.

Відомо, що Українська Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким відіграла значну роль у порятунку євреїв Львова та Галичини. У 1942–1944 рр. заходами глави УГКЦ врятовано близько двохсот євреїв. Зокрема, в акціях порятунку брали участь монахи Успенської Унівської лаври та інших монастирів УГКЦ²¹. Проте митрополит Андрей Шептицький і досі не визнаний «Праведником народів світу».

Серед українського православного духовенства, яке під час Голокосту рятувало євреїв від смерті, найбільш відомий подвиг київського священника о. Олексія Глаголева. Однак це був не поодинокий приклад. Серед офіційно визнаних «Праведників народів світу» є також українські православні священники оо. Михайло Дрончак, Федір Завірюха та Володимир Дложевський з Вінниччини, Михайло Клебановський з Донбасу, Ігнатій Грогуль із Рівненщини, Савелій Цибульський (Цибульников) з Херсонщини, Іоан Щербанович з Буковини, Йосип Цедрик із Закарпаття. І це тільки ті, хто були офіційно визнані «Праведниками народів світу». А є ж чимало тих, чиї імена та подвиг забуті й потребують нових пошуків, досліджень і відновлення. Серед них протоієрей Микола Роменський з м. Кременчук на Полтавщині, о. Трифон Бостанюк з Одещини, священники І. Чубинський (с. Варовичі на Київщині), К. Омеляновський, С. Ожеговський, М. Герасимов, І. Шмиголь з Херсонщини, М. Рибчинський, Ф. Самуйлик, Є. Гейрох з Рівненщини та інші²². Настоятелька жіночого Фролівського монастиря в Києві ігуменія Флавія із сестрами також переходували кількох єврейських дітей²³. Такі ж факти відомі щодо сестер Троїцького Браїлівського монастиря на Вінниччині тощо. У порятунку євреїв брали участь як представники автокефальної, так і автономної православних Церков України.

Отже, реальна кількість українців, які рятували євреїв від Голокосту, насправді була більша в рази, аніж це встановлено за офіційними даними. У багатьох випадках важливу роль відігравали саме релігійні переконання рятівників. Цей аспект досі лишається найменш вивченим.

На жаль, ретельних і систематичних досліджень щодо ролі православного духовенства та віруючих у порятунку єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни іще не проводилося. Є нагальна потреба продовжувати пошуки й дослідження, які допоможуть відкрити нові імена і подвиги наших справжніх праведників.

Це сприятиме як осмисленню трагедії Бабиного Яру, так і увічненню пам'яті жертв Голокосту та «праведників народів світу» в Україні, а також запобігатиме в майбутньому проявам ксенофобії та антисемітизму, зокрема в православному середовищі.

Подвиг українських Праведників народів світу заслуговує на пам'ять, пошанування та наслідування. Адже вони є прикладом справжньої християнської праведності та святості. Прикладом втілення Євангельських заповідей любові до ближніх, милосердя, безкорисли-

²⁰ За даними станом на 1 січня 2016 р. Див.: Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Шупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.

²¹ Як монахи студити Святоуспенської Унівської лаври у часи Голокосту рятували єврейських дітей. *Католицький оглядач*. URL: <http://catholicnews.org.ua/yak-monahi-studiti-svyatouspenskoji-univskoyi-lavri-u-chasi-golokostu-ryatuvai-ievreyskih-ditey>; Проти течії. Як українські монахи-студити євреїв рятували (інтерв'ю Юрія Скіри). *Синод Єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/proty-techiy-yak-ukraynski-monahy-studyty-veyev-ryatuva-ly-3688/>.

²² Шкаровський М.В. Холокост и православная церковь. Москва: Вече, 2016. С. 253–265; Якунин В.Н. Вклад Русской Православной Церкви в победу над фашизмом и изменение государственно-церковных отношений в годы Великой отечественной войны 1941–1945 гг. Самара, 2002. С. 222–223, 231; Коваль М.В. Україна. 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995. С. 103.

²³ Ковтун І.І. Русская Православная Церковь Московского Патриархата. *Холокост на территории СССР. Энциклопедия*. Москва, 2011. С. 881–882.

вості і самопожертви навіть ціною власного життя. Адже, як сказано у Євангелії: «Немає більшої любові за ту, коли хтось віддасть життя власне за ближніх своїх» (Ін. 15:13).

References

- Altman, I.A. (2002). Kholokost i evrejskoe soprotivlenie na okkupirovannoj territorii SSSR [The Holocaust and Jewish resistance in the occupied territory of the USSR]. Moscow, Russia.
- Dempsey, P. (2005). Babi-Yar: a Jewish catastrophe.
- Kopylova, O.N. (2005). Ushherb, prichinennyj Russkoj pravoslavnoj czerkvi v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (po materialam Gosudarstvennogo arkhiva RF) [The damage caused to the Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War (on materials of the State archive of Russian Federation)]. Moscow, Russia.
- Koval, M.V. (1995). Ukraina. 1939–1945: Malovidomi i neprochytani storinky istorii [Ukraine. 1939–1945: Little-known and unread pages of history]. Kyiv, Ukraine.
- Kovtun, I.I. (2011). Russkaya Pravoslavnaya Czerkov Moskovskogo Patriarkhata [Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate]. Moscow, Russia.
- Shchupak, I., Bondar, Z., Vradii, Ye., Drobovych, A., Yevtushenko, R., Piskarova, I. (Ed.). (2021). Pamiati ukraintsviv, yaki riataly yevreiv pid chas Druhoj svitovoi viiny [In memory of Ukrainians who rescued Jews during the Second World War]. Dnipro, Ukraine.
- Shchupak, I.Ya. (Ed.). (2016). Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk [Righteous among the nations: Handbook]. Dnipro, Ukraine.
- Shkarovskij, M.V. (2016). Kholokost i pravoslavnaya czerkov [Holocaust and Orthodox Church]. Moscow, Russia.
- Sverdlov, F.D., Altman, I.A. (Ed.). (1996). Dokumenty obvinyayut. Kholokost: svidetelstva Krasnoj Armii [Documents accuse. Holocaust: testimonies of the Red Army]. Moscow, Russia.
- Yablonska, A. (2006). Sviato-Pokrovska tserkva u Kakhovtsi (kinets XVIII – poch. XXI st.) [Holy Protection church in Kakhovka (the late 18th – the early 21st c.)]. *Za materialamy arkhivnykh dzherel. Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky – On archival sources. Southern archive. Historical sciences*, XXII, P. 205–206.
- Yakunin, V.N. (2002). Vklad Russkoj Pravoslavnoj Czerkvi v pobedu nad fashizmom i izmenenie gosudarstvenno-czerkovnykh otnoshenij v gody Velikoj otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. [Contribution of the Russian Orthodox Church to the victory over fascism and changes in state-church relations during the Great Patriotic War of 1941–1945]. Samara, Russia.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in History), doctor of theology (ThDr.), director of the International institute of the Athonite legacy, invited research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology of Exeter university (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

THE ROLE OF ORTHODOX CLERGY AND BELIEVERS IN SAVING JEWISH POPULATION FROM THE HOLOCAUST DURING THE SECOND WORLD WAR

The purpose of the study – to examine the role and participation of the Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War and to understand the Babi Yar tragedy in order to memorialise Holocaust victims and «righteous among the nations» in Ukraine. **The methodological foundations** of the study are based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity and a dialectical approach to historical events. In accordance with the aim and objectivity, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods was used. **Scientific novelty.** The author analyses evidence and statistics on the participation of Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War. It is emphasised that the rescue and hiding of Jews by Ukrainians during the German occupation was, without exaggeration, a sacrificial and heroic feat, because, according to orders of the occupation authorities, not only those who did it, but also all members of their families were threatened with execution. Examples are given of how the rescue of Jews by Ukrainians was not just actions of individual citizens, but of entire groups of people, including fellow villagers. It is noted that the actual number of Ukrainians who saved Jews from the Holocaust is actually many times higher than the official Yad Vashem data. It is observed that there are at least 1436 residents of different regions of Ukraine who are officially classified as «righteous among the nations» in other countries. Thus, if we add to the official figure of 2673 Ukrainian righteous people another 1436 residents of different regions of Ukraine on the lists of other countries, we will have at least 4109 re-

cognised Righteous people. It is stated that in many of these cases, religious beliefs of rescuers played an important role. This aspect is still the least studied. However, there are grounds to say that religious feelings and beliefs of many Ukrainian Righteous were the key to their choices and actions. Attention is drawn to the problem that, due to the lack of sources and the unavoidable loss of witnesses, it is now extremely difficult to determine inner motives of religious consciousness that influenced the feat of Ukrainian saviours, as well as the names of many saviours who remain unknown. It is marked that no detailed and systematic research has yet been conducted on the role of the Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War. The author emphasises the need to continue searches and researches that will help to discover new names and deeds of Ukrainian «righteous».

Key words: Holocaust, Babyn Yar, World War II, Yad Vashem, Ukraine, Righteous among the nations.

Дата подання: 28 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 18 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Роль православного духовенства та віруючих у рятуванні єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 34–40. DOI: 10.58407/litopis.230505.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2023). Rol pravoslavnoho dukhovenstva ta viriuchykh u riatuvanni yevreiskoho naseleння vid Holokostu pid chas Druhoi svitovoi viiny [The role of Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 34–40. DOI: 10.58407/litopis.230505.

